International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(4): 74-76
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 27-06-2026
Accepted: 20-07-2026
Publish : 21-07-2026

श्रीमति अरुन्धती नायक
शोधछात्रा, ज्योतिषवास्तुविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः
अनुक्रमाङ्कः - 22VVPJ003

Correspondence:
श्रीमति अरुन्धती नायक
शोधछात्रा, ज्योतिषवास्तुविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः

होरास्कन्धोक्ताध्यात्मयोगानां परिशीलनम्

श्रीमति अरुन्धती नायक

(**सारांशः -** कलिकालेऽस्मिन् जनाः स्व स्वार्थसिद्धये निरन्तरं धवमानाः प्रवर्त्तमानाः च सन्ति। तस्मात् कारणात् धर्माचरणं धर्मपरिपालनं च अनुदिनं क्षीयते। अतः तादृशाणाम् अध्यात्मचेतसां अन्वेषणाय एतद् लघुप्रयासः आचर्यते। सिद्धान्त-संहिता-होरेति त्रिस्कन्धज्योतिषशास्त्रस्य होरास्कन्धपक्षीयग्रन्थेषु बहवः अध्यतमयोगाः प्राप्यन्ते। तेषां योगानां प्रायोगिकमध्ययनं भवतु इति धीया इदं शोधपत्रं प्रस्तुतं वर्तते।)

उपक्रमः -

वेदवेदाङ्गादिचतुर्द्दशविद्यानाम् एकमेवलक्षं वर्तते **"अथातो ब्रह्मजिज्ञाषा"** इति। अतोऽत्र ब्रह्मजिज्ञाषायै तत् तच्छास्त्रेष्वनेकाः मार्गाः पायाः वा विहिताः। वेदाङ्गशास्त्रेषु ज्योतिषशास्त्रं वेदपुरुषस्य चक्षूरूपकमङ्गं वर्तते। अस्य ब्रह्मविद्याख्यवेदाङ्गशास्त्रस्य ज्योतिषशास्त्रस्यास्य अध्यात्मचिन्तनं सिद्धान्तसंहिताहोरेति त्रिषु स्कन्धेषु समुपलभ्यते। **सिद्धान्तस्कन्धे** व्यक्ताव्यक्तगणितं ब्रह्मतत्त्वेन सह समन्वयनं क्रियते। **"कालः एव ईश्वरः, इश्वरे एव कालः"** इति कालमाधवकारस्य श्रीमन्माधवाचार्यस्य वचनं वर्तते। कालविधानाख्ये ज्योतिषशास्त्रे कालस्य स्वरूपं, भेदः, प्रकारश्च वर्णनावसरे अध्यात्मचेतना ब्रह्मतत्त्वञ्च प्रतिस्फुरति। **संहितास्कन्धे** ग्रहाणां सञ्चारविचारे, सप्तर्षिविचारे, अगस्त्यवर्णनावसरे, वास्तुप्रसङ्गे (वनसम्प्रवेश-प्रासाद-प्रतिमाध्यायेषु), सृष्टिक्रमविचारे, नक्षत्राणां करणानां च शुभाशुभफलविचारे तथा ग्रहोपचारादिषु बहुषु विषयेषु च अध्यात्मचेतना निर्लक्षते। तथैव **होरास्कन्धे** ग्रहपिण्डेषु दैवांशविचारावसरे, सूर्यादिग्रहबिम्बाद्भगवतः अवताराविर्भावविचारप्रसङ्गे, होरास्कन्धस्य महत्त्वविचारावसरे किञ्च जातकपरिशीलने अध्यात्मयोगाः चिन्त्यन्ते। अतोऽत्र ज्योतिषशास्त्रस्य होरास्कन्धे जातकविचारावसरे अध्यात्मयोगाः परिशीलिताः सन्ति। तद्यथा -

***ब्रह्मपदप्राप्तियोगः* - चापांशे कर्कटे लग्ने तस्मिन् देवेन्दुपूजिते।**
त्रिचतुर्भिर्ग्रहैः केन्द्रे जातो ब्रह्मपदं ब्रजेत्।। 105।।
(जातकपारिजातस्य अरिष्टाध्यायः)

कर्कलग्ने, धनुर्नवांशलग्ने, लग्नस्थे गुरौ तथा कन्द्रे त्रयः वा चत्वारः ग्रहाः स्थिताः भवेयुः चेत् जातकस्य ब्रह्मपदप्राप्तियोगो वाच्यः।

***मुनित्वप्रदायकयोगः* - एकांशभागौ गुरुसूर्यपुत्रौ धर्मस्थितौ वा यदि कर्मसंस्थौ।**
अर्कोदये सौम्यनिरीक्ष्यमाणौ मुनिर्भवेदत्र भवश्चिरायुः।।98।।
(जातकपारिजातस्य अरिष्टाध्यायः)

एकस्मिन् नवांशराशौ शनिगुरू, नवमभावे, दशमभावे च तथैव गुरुशनी तिष्ठतः, लग्नस्थः सूर्यः शुभग्रहेण संदृष्टः चेत् जातकः मुनित्वप्रदयोग्यो भवति।

***देवसादृश्ययोगः* - त्रिकोणे पापनिर्मुक्ते केन्द्रे सौम्यविवर्जिते।**
रन्ध्रे पापविहीने च जातस्त्वमरसन्निभः।।100।।
(जातकपारिजातस्य अरिष्टाध्यायः)

यस्य जातके त्रिकोणभावाः पापग्रहमुक्ताः, केन्द्रभावाः शुभग्रहमुक्ताः अर्थात् त्रिकोणे शुभाः, केन्द्रे पापाः भवेयुः किञ्च अष्टमभावः पापविहीनः चेत् जातकः देवलुल्यो भवति।

***अंशावतारयोगः* - केन्द्रगौ सितदेवेज्यौ स्वञ्चे केन्द्रगतेऽर्कजे।**
चरलग्ने यदा जन्म योगोऽयमवतारजः।।160।। *(जातकपारिजातस्य राजयोगाध्यायः)*

चरलग्ने गुरुशुक्रौ केन्द्रंगतौ, स्वोच्चंगतः शनिः केन्द्रस्थः चेत् जातकः अवश्यम् अंशावतारः भवति।

धर्मात्मायोगः - **गुरुशुक्रबुधांशस्थे धर्मनाथेन वीक्षिते**
शुभग्रहाणां मध्यस्थे धर्मकृत्स नरो भवेत्।।95।।
(जातकपारिजातस्य भावफलाध्यायः)

यः ग्रहः गुरोः, शुक्रस्य अथवा बुधस्य नवांशे तिष्ठति तथा भाग्येशः शुभग्रहैः दृष्टः अथवा शुभग्रहमध्यस्थः चेत् जातकः धर्मात्मा भवति।

ब्रह्मोपासकयोगः - **देवलोकांशकस्थे वा कर्मेशे भाग्यपेऽथ वा।**
पारावतांशके सौम्ये दृष्टे सुब्रह्मनिष्ठता।।104।।
देवलोकादिभागस्थे कर्मेशे भाग्यपेऽपिवा।
पारावतांशके सौम्ये ब्रह्मनिष्ठापरो भवेत् ।।102।।
(जातकपारिजातस्य भावफलाध्यायः)

दशमेशः नवमेशः वा यदि देवलोकादिवैशेषिकांशे स्थितः शुभग्रहाः पारावतादिवर्गस्थाः भवेयुः सः जातकः ब्रह्मोपासकः भवति।

यस्य जन्मकुण्डल्याम् अध्यात्मयोगस्य स्वरूपं वर्तते सः मानवः अवश्यं धर्मात्मा, परोपकारी, समाजसवी, सत्कर्मनिष्ठः, नित्यनिरन्तरदैवचिन्तकः, धर्मप्रचारकः तथा भक्तिरसामृताभिलाशी च भवति। अनेन प्रकारेण अध्यात्मयोगविशिष्टस्य जनस्य आचरणं परिलक्ष्य, अध्यात्मयोगस्य लक्षणमपि निर्णेतुं शक्यते इति।

तापसयोगः - **देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके।**
सिंहासने गुरौ लग्ने जातो मुनिसमो भवेत्।।103।।
(जातकपारिजातस्य भावफलाध्यायः)

शनिः देवलोकांशे, कुजः पारावतांशे गुरुः सिंहासनांशे एवं स्थिते लग्ने जातकः मुनिसमो भवेत्।

जपध्यानसमाधियोगः - **सौम्ये चराद्यभागस्थे भाग्येशे बलसंयुते।**
गुरुशुक्रयुते दृष्टे जपध्यानसमाधिमान्।।101।।
(जातकपारिजातस्य भावफलाध्यायः)

शुभग्रहाः चरराशेः प्रथमनवांशे (वर्गोत्तमांशे) किञ्च भाग्येशः बली वर्तते, गुरुशुक्राभ्यां सः भाग्येशः सन्दृष्टः युतः चेत् जातकः जपध्यानसमाधिषु मग्नो भवति।

कर्मेशे भाग्यराशिस्थे भाग्येशे बलसंयुते।
गुरुशुक्रयुते दृष्टे जपध्यानसमाधिमान्।।102।।
(जातकपारिजातस्य भावफलाध्यायः)

दशमेशः भाग्येशस्य गृहे, भाग्येशः बलवान् किञ्च गुरुशुक्राभ्यां विक्षितः युतश्चज्जातकः जपध्यानसमाधिषु निरतो भवति।

कर्मेशयुक्तराश्यंशराशीशे बलसंयुते।
तदीशे भाग्यसम्बन्धे जपध्यानसमाधिमान्।।103।।
(सर्वार्थचिन्तामणेः भावविचाराध्ययः)

दशमेशः यस्मिन् राशौ वर्तते अथवा कर्मेशः यस्मिन् नवांशराशिगतो भवति किञ्च सः खेशः बलवान् अस्ति तद् तद् राशीशः भाग्येशेन सह सम्बन्धं करोति चेत् ज्ञातकः जपध्यानसमाधिमान् भवति।

ब्रह्मवादिनीयोगः -

बलिभिर्बुधगुरुशुक्रैः शशाङ्कसहितैर्विलग्नगैः समभे।
स्त्री ब्रह्मवादिनी स्यादनेकशास्त्रार्थकुशला च।।31।।
(सारावल्यां स्त्रीजातकाध्याये)

समराशिगते लग्ने चन्द्रेण सह स्थिताः बलवन्तः बुधगुरुशुक्राः चेत् तर्हि काचित् नारी ब्रह्मवादिनी अनेकशास्त्रार्थकुशला च जायते।

सन्यासिनीयोगः -

क्रूरे यामित्रगते नवमे यदि खेचरो भवति नूनम्।
आप्नोति प्रव्रज्यां पापग्रहसम्भवामवला।।30।।
(सारावल्यां स्त्रीजातकाध्याये)

यदि स्त्रीकण्डल्यां सप्तमभावे पापग्रहाः वर्तन्ते तथा नवमभावे कोऽपि ग्रहः अस्ति तर्हि सा स्त्री सन्यासिनी (प्रव्रज्या) भवति।

पुण्यकर्मायोगः - **बुधदृष्टियुते सौख्ये सौम्यमध्यगतेऽथवा ।**
जीवराश्यंशके वाऽपि पुण्यकर्मरतः सदा।। 82।।
(जातकपारिजातस्य चतुर्थभावफलाध्यायः)

चतुर्थभावः शुभकर्तरी स्यात् नाम तृतीयपञ्चमस्थानयोः शुभग्रहाः वर्तन्ते, तस्मिन् चतुर्थभावे बुधस्य स्थितिः दृष्टिः वा अस्ति तदपि चतुर्थस्थानं गरोः राशिः, बुधोऽपि गुरोर्नवांशे विद्यते चेत् जातकः सर्वदा पुण्यकर्मरतो भवति।

मुनियोगः युगान्तायुः आदियोगः -

धर्मेश्वरे धर्मगते च यस्य भौमांशकस्थे हिमगौ च दृष्टे।
मुनीश्वरोऽयं मुनियोगजातः शास्त्रार्थकर्ता युगमादधाति।।112।।
(सर्वार्थचिन्तामणेः भावविचाराध्ययः)

नवमेशः नवमस्थाने चन्द्रः भौमस्य नवांशे किञ्च भाग्येशेन सन्दृष्टश्चेत् जातकोऽयं मुनीश्वरः शास्त्रार्थकर्ता सन् युगान्तरं विख्यातो भवति।

गङ्गास्नान तथा मुक्तिफलप्रदयोगः -

मीने कर्मणि चन्द्रजारसहिते जातः स मुक् भवेत्।।2।।
(जा.पा. 15-अध्यायः)

दशमभावगते मीनराशौ बुधकुजौ तिष्ठतः तर्हि जातकः मुक्तिं प्राप्नोति।

धर्माध्यक्षयोगः - **गुरौ वा भृगुपुत्रे वा स्वोच्चमित्रांशके शुभे।**
धर्माधिपे बलयुते धर्माध्यक्षो नरो भवेत्।।69।।
(सर्वार्थचिन्तामणेः भावविचाराध्ययः)

बलवान् गुरुः वा शुक्रः स्वोच्चांशे मित्रनवांशे स्थित्वा यदि शुभधर्माधिपेन सह सम्बन्धः करोति तर्हि जातकः धर्मकार्येषु आध्यक्ष्यमावहति नाम परमधर्मशीलो जायते इत्यर्थः।

धर्मवान् योगः – **गुरुशुक्रबुधांशस्थे धर्मनाथे शुभेक्षिते।**
शुभग्रहाणां मध्यस्थे धर्मभाक्स नरो भवेत्।।70।।
(सर्वार्थचिन्तामणेः भावविचाराध्ययः)

गुरोः शुक्रस्य बुधस्य वा नवांशे स्थितः धर्माधिपः यदि शुभग्रहेण वीक्षितः शुभग्रहयोर्मध्ये स्थितो वा चेत् जातकः परमधर्मी भवति।

दम्भी धर्मवान् योगः –

सौम्यान्विते धर्मगृहे तस्मिन् पापांशसंयुते।
क्रूरषष्ट्यंशके वापि दम्भाद्धर्मपरिग्रहः।।71।।
(सर्वार्थचिन्तामणेः भावविचाराध्ययः)

नवमस्थाने शुभग्रहाः वर्तन्ते ते च शीभग्रहाः पापग्रहस्य नवांशराशौ स्थिताः भवेयुः किञ्च षष्ट्यंशकुण्डल्यां क्रूरग्रहस्य राशौ वर्तन्ते चेज्जातकः दम्भी धर्मवान् च भवति।

धर्मेण दृढबुद्धियोगः –

धर्मेश्वरे सौम्ययुते तदंशे वैशेषिकांशे त्वथ वा तदीशे।
क्रूरादिषष्ट्यंशविवर्जिते स्याज्जातस्तु धर्मे दृढबुद्धियुक्तः।।68।।

(सर्वार्थचिन्तामणेः भावविचाराध्ययः)

नवमेशः नवमभावस्थनवांशे नाम वर्गोत्तमनवांशे वर्तते अथवा वैशेषिकांशे तिष्ठति परन्तु क्रूरग्रहस्य षष्ट्यंशे न वर्तते चेत् जातकः धर्मकार्येषु दृढबुद्धियुक्तश्च जायते।

पवित्रतापूर्वकधर्मवान् योगः -

नाथकारकभावानमंशे शुभसमन्विते।
शुभांशे शुसन्दृष्टे शुचितो धर्मसंयुतः।।72।।

(सर्वार्थचिन्तामणेः भावविचाराध्ययः)

कारकेशः कारकभावनवांशे शुभग्रहैः सह सम्बयुक्तः

सन्यासयोगः - **केन्द्रे त्रिकोणे खेटैश्च चतुर्भिः सह कर्मपैः।**
युक्तेश्चैते कर्मयुक्तैः प्रव्रज्याऽस्य भवेद्ध्रुवम्।।32।।

(दैवज्ञाभरणस्य अष्टादशप्रकाशः)

जातकस्य केन्द्रभावेषु त्रिकोणभावेषु च कर्मेशेन सह अन्ये चत्वारः ग्रहाः स्थिताः अथवा कर्मस्थाने चत्वारः ग्रहाः वर्तन्ते चेत् जातकः निश्चयेन सन्यासी भवति।

यशस्विमुनियोगः -

सितेन्दुजीवार्कजलोहिते सितार्कभौमार्कीशशाङ्कसोमजैः।
एकत्र यातैर्गगनचरैः सदा भवन्ति जाता मुनयः यशस्विनः।।10।।

(सारावल्यां विंशाध्यायः)

यदि कुण्डल्यां शुक्रचन्द्रगुरुशनिसूर्यकुजाः अथवा शुक्रसूर्यभौम-शनिशशाङ्कबुधाः एकराशिंगताः तदा जातकः यशस्विमुनिः भवति।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

जातकपारिजातः
सारावली
सर्वार्थचिन्तामणिः
दैवज्ञाभरणम्
ज्योतिषशास्त्रेतिहासः